թապտուղ, համեմունքներ և հանքային նյութեր։ Կիլիկիա էին ներմուծվում մի շարք ապրանքներ, ինչպիսիք են մետաքսեղեն, զարդեղեն, զենք, օճառ և այլն։

Արտոնություն ստացած օտար առևտրականների մեծ մասը ապրանքների համար վճարում էր մաքս մեկ տոկոսի չափով, մինչդեռ ոչ արտոնյալ պայմաններով սահմանված էր չորս տոկոս։ Ներմուծվող և արտահանվող ապրանքներից ստացվող մաքսը վճարվում էր նավահանգիստներում և լեռնանցքերում հիմնված մաքսային վարչության տներում, որոնք աղբյուրներում կոչվում են բաժտուն։ Առևտրական արտոնագրերում և շնորհագրերում, Սմբատի Դատաստանագրքում նշված են բազմաթիվ այդպիսի հարկերի և մաքսերի տեսակներ։

Առևտրից գանձվող մաքսերն ու հարկերն էին.

1. Ոսկե, արծաթե իրերի և թանկագին քարերի վաճառքից ստացվող հարկեր։

2. Սանսարյան—միջնորդության հարկը, որ գանձվում էր Կիլիկիայի շուկաներում, տոնավաճառներում և խանութներում վաճառվող ապրանքներից։

3. Պասաժում — անցահարկը և տուրքը, որ գանձվում էր կիրճերի, լեռնանցքերի, կամուրջների և գետերի վրայով կատարվող առևտրից,

4. Անգորաժում հարկը՝ նավահանգիստներում խարսխվող նավերից։

5. Տաբուլաժում կոչվող հարկը, որ գանձվում էր շուկայում վաճառքի սեղան ունենալու համար։

6. Տրանզիտուզ կոչվող հարկը, որ գանձվում էր ֆեոդալ հողատիրոջ կամ թագավորի կողմից նրանց տերիտորիայի վրայով փոխադրվող ապրանքների համար։

7. Էգսակցիո հարկը, որ գանձվում էր օտար պանդոկապետներից և գինեվաճառներից։

Բնական է, որ Կիլիկյան արքունի գանձարանը մեծ եկամուտներ էր ստանում արտաքին և տարանցիկ առևտրից, որն իր հերթին նպաստում էր Կիլիկիայի տնտեսական զարգացմանը։

6. ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ ԿՏՐՎԱԾ ԴՐԱՄՆԵՐԸ

Ներքին և արտաքին առևտրին զարկ տալու համար կիլիկյան իշխանավորները և թագավորները կտրեցին իրենց դրամները[62], որոնք գերազանցապես

---

62 Կիլիկյան Հայաստանը իր գոյության ողջ ընթացքում լայն կապերի մեջ լինելով Միջերկրականի արևելյան ու արևմտյան շուկաների հետ, ապրանքափոխանակության պահանջով թողարկել է մեծ քանակությամբ դրամներ։ Դրանց մի չնչին մասը, ավելի քան 13,000 դրամ, առանձին ժողովածուներով, պահվում է Վիեննայի ու Վենետիկի Մխիթարյան թանգարաններում, Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում (Երևան), ՍՍՀՄ ժողովուրդների պատմության թանգարանում (Մոսկվա), Պետական էրմիտաժում (Լենինգրադ), Թուրքիայի հնագիտական թանգարանում (Ստամբուլ), Ֆրանսիայի ազգային մատենադարանում (Փարիզ), Ամերիկյան դրամագիտական ընկերությունում (Նյու-Յորք) և շատ այլ պետական ու անհատական ժողովածուներում։

հայերեն գրերով արծաթե ու պղնձե դրամներ էին։ Դրամների թողարկումը Կիլիկիայում սկսվել էր դեռևս Ռուբինյանների իշխանության շրջանում։ Հատ ու կենտ նմուշներով պահպանվել են Թորոս Ա-ի (1099—1129), Թորոս Բ-ի (1145—1169) և առավելապես Ռուբինյան վերջին իշխան Լևոնի (1187—1198) պղնձե դրամները, որոնցով կատարվել է առևտուրը երկրի ներսում։ Իշխանների անուններից բացի դրանց վրա դրոշմված է նաև խաչի նշանը։

Թագավորության շրջանում դրամներ են թողարկվել մշտապես։ Լևոն Բ 1198 թ. թագավոր հռչակվելով անմիջապես կարգավորեց երկրի դրամական տնտեսությունը և թողարկեց արծաթե ու պղնձե, իսկ առանձին դեպքերում նաև ոսկե դրամներ։ Լևոն Բ-ի առատորեն թողարկած արծաթե ու պղնձե դրամները շրջանառության մեջ են եղել ողջ XIII դարի ընթացքում։ Այս դրամներն իրենց ձևավորմամբ օրինակ հանդիսացան Կիլիկիայում թողարկվող հետագա դրամների համար։ Լևոն Բ-ի կտրած ոսկե դրամները գերազանցապես շքադրամ էին 4,8 գրամ նվազագույն և 7 գրամ առավելագույն քաշով։ Շրջանառության մեջ հիմնական դրամային միավորը արծաթե դրամն էր, որը թողարկվում էր զանգվածաբար։

Դրամների մի երեսին դրոշմվում էր հայոց թագավորի պատկերը, շուրջը գրված՝ Լեւոն թագաւոր Հայոց, մյուս երեսին՝ մեկ կամ, ավելի հաճախ, երկու առյուծ՝ խաչի նշանով[63]։

Լևոն թագավորի ոսկե դրամը

Թողարկվել են նաև պղնձե խոշոր դրամներ, որոնց մի երեսին պատկերված է թագավորի առյուծանման գլուխը, շրջապատված Լեւոն թագաւոր Հայոց գրությամբ։ Պղնձե այդ դրամների հակառակ կողմերին պատկերված է խաչ, շուրջը գրված՝ Շինեալ ի քաղաքս ի Սիս: Լևոն Բ-ի օրոք դրամները թողարկվում էին տարբեր կշռաչափի, որոնք հայտնի էին տարբեր անուններով։ 5,1 գրամ միջին քաշով արծաթե դրամները կոչվում էին երկդրամյաններ, դրանց կես կշիռը ունեցող (մոտ 2,9 գրամ) արծաթ դրամային միավորները՝ կես երկդրամյաններ, իսկ 1,30 քաշով արծաթե դրամները՝ կեսդրամյաններ։

Պղնձե խոշոր դրամը կոչվում էր «դանգ» և թողարկվում էր մոտ 7,40 գրամ միջին քաշով։ Հեթում-Զաբելի (1226—1270) համատեղ թագավորության տարիներին թողարկվեցին արծաթե դրամներ՝ 2,84 գրամ միջին քաշով, որոնց մի կողմի վրա դրոշմված էր Հեթումի և Զաբելի պատկերները. կանգնած և խաչը միասին բռնած, մյուս կողմին՝ խաչակիր առյուծը, շուրջը արձանագրված՝ Հեթում թագաւոր Հայոց: Այդ ժամանակներում թողարկվեցին նաև երկլեզվյան հայերեն ու արաբերեն արձանագրություններով արծաթե դրամներ։ Դրանք շրջանառության մեջ մտան 1236—1245 թթ.՝ Հե—

63 Լևոն Բ կտրել է նաև արծաթե շքադրամ իր օծման առթիվ՝ Քրիստոսի առջև իր ծնկաչոք պատկերով մի երեսին և երկու առյուծների ու խաչի պատկերով մյուս երեսին։

թում Ա-ի և Իկոնիայի սելջուկյան սուլթաններ Քեյ-Կուբադի ու Քեյ-Խոսրովի անուններով, որի առթիվ նախապես հատուկ համաձայնություն էր կայացել։ Ներքին շուկայի համար 7,20 գրամանոց պղնձե «դանգ»-երից բացի, թողարկվեցին նաև 4,60 գրամ քաշով պղնձե դրամներ, որոնք կոչվում էին «քարտեզ»։ Դրանց վրա թագավորը պատկերվում էր հեծյալ կամ գահին նստած։

Հեթումին հաջորդած Լևոն Գ-ի օրոք (1270—1289) շրջանառության մեջ մտան այսպես կոչված «նոր դրամներ»՝ արծաթից, 2,60 գրամ քաշով և թագավորի, որպես հեծյալի պատկերով։ Հեթում Բ-ի (1285—1305) թագավորության տարիներից արծաթ դրամներ չեն պահպանվել։ Հայտնի են սակավաթիվ և թեթև քաշի (մոտ մեկ գրամ) փոքրիկ (15 միլիմետր տրամագծով) բիլոնե դրամներ։ Դրանց վրա պատկերված են թագավորը՝ հանդիպահայաց դեմքով և խաչի նշան. արձանագրությունը՝ Հեթում թագաւոր ամենայն Հայոց: Ըստ որում, առաջին երկու բառերը նշված են միապետի դիմաքանդակի շուրջը։

Հեթում Բ-ի պղնձյա դրամները նույնպես թողարկվում էին թագավորի հանդիպահայաց դիմաքանդակով, սակայն եղել են նաև պղնձե դրամներ, որոնց վրա Հեթում Բ երբեմն պատկերված է արևելյան ձևով՝ ծալապատիկ նստած, մի ձեռքը կրծքին, մյուսով՝ գավազանը բռնած։ Սմբատի խիստ կարճատև թագավորության տարիներին (1296—1298) թողարկվում էին արծաթե դրամներ, որոնք գրեթե նույնությամբ կրկնում էին Ռուբինյանների հզորության ժամանակները հիշեցնող Լևոն Բ-ի արծաթե երկաոյուծ դրամների պատկերատիպը։ Դրանով նա հավանաբար կամենում էր շեշտել, որ ինքը Ռուբինյանների հաջորդն է, և ոչ Հեթումյանների, որոնց գահը բռնագրավել էր։

Սմբատին հաջորդած Կոստանդին Ա, որի թագավորությունը մեկ տարի չտևեց, դրվագել տվեց ոչ միայն արծաթե ու պղնձե, այլև ոսկե դրամներ։ Չնայած շատ քիչ դրամներ են պահպանվել Կոստանդինից, բայց պատկերագրային առումով դրանք ուրույն տեղ են գրավում հայատառ դրամների շարքում։

Կոստանդին Ա-ի ոսկե դրամները ունեցել են 3,50 գրամ քաշ՝ մի կողմի վրա պատկերված ձիավոր թագավորը, աջ ձեռքին սուր բռնած, իսկ հակառակ կողմի կենտրոնում՝ Սսի անառիկ ամրոցը՝ մեկ կամ երեք աշտարակներով։ Ոսկե դրամի վրա նշված արձանագրությունը՝ «Սոյ բերդն է թագաւոր», կա միայն Կոստանդին Ա-ի դրամների վրա։ Արծաթ դրամների վրա հայոց թագավորը պատկերված է ուղիղ կանգնած՝ աջ ձեռքին սուր, ձախին՝ խաչ, շուրջը գրված՝ «Կարողութիւնն Այ է թագւր»: Այդ արծաթ դրամների վրա՝ մյուս կողմից թագավորը ներկայացված է ձիավորի տեսքով, աջ ձեռքին նորից սուր բռնած, իսկ շուրջը արձանագրված. «Կոստանդիանոս թագաւոր Հայոց»: Պղնձե դրամները՝ «քարտեզները» ունեցել են 2,40 գրամ միջին քաշ և խաչի նշան։

XIV դարի սկզբից փոխվում է դրամա-կշռային սիստեմը։ Դրամային տնտեսության սնանկացումը բացահայտ է դառնում։ Լևոն Դ (1301—1307)

թագավորի տարիներից Կիլիկիայում թողարկվում են նոր դրամային միավորներ՝ նոր անուններով։ Դրանք հայկական թագավորության անկման շրջանի դրամներն են։

Լևոն թագավորի կնիքը

Հիմնական դրամային միավորը «թագուորին» կոչվող արծաթե դրամն էր՝ 2,30 գրամ միջին քաշով և արծաթի ցածր տոկոսով։

Պղնձե դրամների շարքում XIV դարի սկզբից հանդես է գալիս «փող» կոչված միավորը։

Ներքին շուկայի համար նախատեսված այդ «փող» պղնձե դրամները սկզբում դրվագվում էին համեմատաբար խոշոր տրամագծային չափերով (5,7—2,4 գրամ քաշով), որոնք հետագայում շատ փոքրացան (1,2—0,65 գրամ քաշով) ու բոլորովին չքացան։

XIV դարում դրամների վրա դրոշմվող պատկերները և մակագրությունները դառնում են միատիպ (կանոնիկ), անարվեստ։ Բացի Սսից դրամներ կտրվել են Տարսոնում։

Դրամական տնտեսության սնանկությունը դարձել էր բացահայտ։ Բիլոնե փոքրիկ դրամները 0,70 գրամ քաշով Կիլիկյան Հայաստանի վերջին դրամները եղան։ Հետագայում՝ 1393—1489 թթ. Կիպրոսի թագավոր-թագուհիները թողարկեցին լատինատառ դրամներ, որոնց վրա դրոշմում էին իրենց տիտղոսները՝ իբրև Հայաստանի թագավորներ, սակայն, սրանք հայ ազգային դրամների հետ կապ չունեին։

Հեթում թագավորի դրամը

Այսպիսով, Կիլիկիայի հայկական պետությունն իր ծագման ու զարգացման ողջ ընթացքում հայերեն գրերով դրամներ է թողարկել, որոնք լայն տարածում են ունեցել։ Դրանք հայտնաբերվել են առանձին օրինակներով և ամբողջական գանձերի ձևով, ըստ որում ոչ միայն բուն Կիլիկիայում, այլև նրա սահմաններից դուրս, որովհետև սպասարկել են ոչ միայն ներքին, այլև արտաքին շուկաների պահանջները։